

2003. – № 6. – С. 65; ⁴Пор.: Тулина Т. А. Указ. раб. – С. 77; ⁵Норман Б. Тенденции в развитии качественных наречий в белорусском и других славянских языках // Wissenschaftliche Beiträge der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald: Beiträge zur Slawistik, II. Aktuelle Entwicklungsprobleme slawischer Sprachen. – Greifswald, 1995. – С. 108-121. Див. також: Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М., 1973. – С. 262-263; Ермакова О.П. О связи словообразовательных и синтаксических явлений // Вопросы синтаксиса русского языка. – Калуга, 1969. – С. 35, 45-46; Ижакевич Г. П., Кононенко В. И. Основные тенденции внутривидового развития и взаимодействия современных восточнославянских литературных языков // IX Міжнародний з'їзд славістів: Слов'янське мовознавство (доповіді). – К., 1983. – С. 44; Sitarski A. Структура и функционирование наречий в русском языке новейшего времени. – Poznań, 2001. – С. 103; Раевская О. В. Указ. раб. – С. 65; ⁶Шерех (Шевельов) Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен, 1951. – С. 334. Див. також: Ермоленко С. Я. Слово, оновлене часом // Культура слова. – 1976. – Вип. 11. – С. 24-25; ⁷Сидяченко Н.Г. Про що розповідає прислівниковий епітет Т.Г.Шевченка // Культура слова. – 1989. – Вип. 37. – С. 47; ⁸Янович Е. И. Наречие в истории русского языка. – Минск, 1987. – С. 19; ⁹Див., зокрема: Потебня А. А. Указ. раб. – С. 175; ¹⁰Історія української мови: Морфологія. – К., 1978. – С. 375; ¹¹Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4-х т. – Т. 3. – М., 1968. – С. 390-391; ¹²Див.: Шутова Л. І. Знач. праця. – С. 92. Пор. також: Долгих И.А. Аспекты изучения метонимии // Вестник Московского ун-та: Серия 9. Филология. – 1984. – № 4. – С. 58; ¹³Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4-х т. – Т. 1/2 – М., 1958. – С. 237; ¹⁴Див. про типи метонімії в прикметниках, зокрема: Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. – М., 1974. – С. 211-215; Тараненко О. О. Знач. праця. – С. 340-341.

Малащук К. О., асп.

ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ ЕТИКО-ХРИСТИЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ У МОВІ Г. С. СКОВОРОДИ

У статті аналізується лексико-семантичне поле слів із значенням християнської етики та виховання особистості на матеріалі творів Г. Сковороди.

The article is devoted to the problem of lexical-semantic field of the words with the meaning of Christian ethics and the personal education. The investigation is based on the works of G. Skovoroda

Слово Г.С.Сковороди вміщує в собі усю повноту філософського буття людини, її емоції, розум, уподобання, переконання. Саме тому у творах переважає змістова внутрішня концепція автора про життя та смерть, призначення людини на землі.

Словник автора наповнений лексемами з глибоким філософським змістом (*мудрость, цѣломудріє, милосердіє, великодушїє, справедливость* і под.), що використовуються з метою проникнути у свідомість, вплинути на емоційний та душевний стан. Г.Сковорода зумів удосконалити українську літературу від демонстративно-показової, на шабель внутрішньо змістовної.

Основним для поета-філософа Сковороди стає не лише зацікавити читача, а й переконати та перевиховати. Автор обирає форму дидактичних посібників з педагогіки, психології, виховання особистості, її моралі, християнської сутності. Досягається такий задум за допомогою лексико-стилістичної фактури, в межах якої працює автор та культурно-історичного періоду творчості. Л.Ставицька зазначає, що “кожна літературна епоха художню норму використовує по-своєму, вона її прагматично пристосовує і трансформує відповідно до насущних культурних і духовних потреб специфічної естетичної атмосфери доби”¹.

Проблемним є точне визначення, якою мовою писав Сковорода: російською з домішкою української та церковнослов'янської, чи, навпаки, церковнослов'янською з домішкою російської та української. Оскільки в Росії у XVIII ст. базовою була церковнослов'янська (російська, як така, ще не існувала, а лише формувалася на основі старослов'янської та розмовної, що доводять у своїй праці В.Б.Бродська та С.О.Цаленчук²; у свою чергу Шахматов зазначає, що “у сучасній російській мові половина, якщо не більше, церковнослов'янізмів”³), правильним буде сказати, що Сковорода не міг писати російською. Натомість, староукраїнська залишила свої основні позиції на Україні, тимчасово для написання художніх творів використовувався змішаний варіант церковнослов'янської, староукраїнської та живої розмовної мови. На переконання мовознавців (В.М.Русанівського, П.П.Плюща, П.Д.Тимошенка, М.А.Жовтобрюха та ін.) ця мова, названа словеноруською, мала відтінок штучної. Сковорода творить власну мову та манеру письма. Безперечним є те, що він добирає те слово, яке, на його думку, передає найбільш потрібний зміст та втілює авторські ідеї. У такий спосіб поєднуються російські та українські

слова. У дослідженні Н. Заболотної знаходимо зауваження про те, що “специфіка побутування двох літературних мов у тогочасній Україні, руйнування старої жанрово-стилістичної системи породили таке своєрідне явище, як “міжмовна синонімія”⁴. Одначе, основна роль у побудові синонімічних рядів та загальному словнику мови автора відводиться книжній лексиці, що з походження є старослов’янською і зберігає глибокий філософський зміст. Старослов’янська лексика тут має значення базису, на якому зростає особистість, її погляди та свідомість.

Лексичні елементи в структурі твору набувають не лише формального значення, а й забезпечують внутрішню стильову специфіку твору. У свою чергу в поетичній мові “слововживання ґрунтується головним чином на творчому використанні потенційної здатності слова до семантичного ускладнення”⁵:

*Родился ідѣсь народ и воспитан не так,
Чтоб диких мог твоїх охотно слушать врак...*

(“Разговор о премудрости”)

Г. Сковорода перш за все звертає увагу на структурні елементи у творі. Складнопірядне речення з пірядним способом дії розкриває зміст головного. У ньому представлена позиція про всенародне виховання або ж мудрість. У наведеному тексті використані загальноновживані слова, адже автор обирає для себе опис загальновідомих речей. Однак, у пірядному реченні з’являються старослов’янські із походження слова “охотно” та “врак”. Точно за текстом слідкуємо: “*чтоб диких* (у значенні поганих, непотрібних, оманливих, нехристиянських – метафоричне перенесення значення) *мог твоих охотно* (у значенні з бажанням, а головне з користю) *слушать врак*”. Дана неповноголосна форма “врак” у російській мові розвинулася у форму абстрактного іменника “вранье”, натомість автор використовує саме таку форму слова як для рими, так і для стилістичної виразності. Лексема “дикий” має не лише конкретне значення – дикий звір, а й набуває образно-переносного “дикий” – неосвічений, нерозумний, немудрий, нехристиянський. Значенню нехристиянський відповідає словосполучення “нехрещений мирь”. Таким чином, якісний прикметник “дикий”, що з походження є праслов’янським, у старослов’янській мові розвинув абсолютно нові абстрактні значення з негативним відтінком – *поганий, лихий, злий*.

Ідея християнського виховання народу пронизує усю творчість Г. Сковороди: ліричні вірші, байки, філософські трактати. Відтак у

байці “Жабы” читаємо: “...всѣх наук глава, око и душа – научитьсѣ жизнь жить порядочную, основанную на законѣ вѣры и страха Божія...” (I, с.91). Основу життя людини становить віра в Бога, без Бога відсутній внутрішній зміст життя людини. У даному випадку автор використовує церковнослов’янську лексику як сакральний елемент, що відповідає моральним нормам християнського буття. Присутній образ завершеної, гармонійної особистості, що живе порядним життям. Основним у людині за Сковородою є “глава, око, душа” – сквородинівська триєдність “глава” – розум, “око” – єднання з оточуючим світом, “душа” – божественне начало в людині. Три центри – “глава”, “око”, “душа” – глибинні структурні складові життя людини. Лише збалансована робота і функціонування трьох даних інстанцій забезпечують правильний спосіб життя.

Старослов’янська основа та сакральний контекст зміщують твори Сковороди від мало зрозумілих і споглядальних (як це було у бароковій поезії К. Зиновіва, Д. Туптала, І. Величковського), до внутрішньо наповнених філософсько-християнським змістом.

Християнська мораль виявляється не тільки у запозиченні образів, а й у творенні лексичного ряду. Частими є вживання неповноголосних форм “глава”, “град”, “злато”, “драгий” поруч з їх українськими повноголосними відповідниками “голова”, “город”, “золото”, “дорогий”. У контексті вони мають відповідні значеннєві розбіжності і використовуються автором з певною стилістичною метою. У поезії “De Libertate” зустрічаємо: “Что то за вольность? Добро в ней какое? Ины говорят, будто золотое. Ахъ, не златое, если сравнить злато, против вольности еще оно блато” (I, с.143). Порівняння “злато” – “блато” комбінує новий відтінок твору, абсолютизує значення слова “вольность” – добро, а все інше – “блато”(укр. болото) – зло, пустота, неосвіченість. Літературний паралелізм та метафоричне перенесення значення лексеми “злато” від позитивного до абсолютно негативного у Сковороди є спробою індивідуально авторського тлумачення сенсу буття та цінностей. Такий літературно-художній засіб сприяє глибинному прочитанню твору, носить переконливий зміст, який досягається за рахунок уживання старослов’янських форм.

У наступному випадку неповноголосні форми у Сковороди набувають особливого фаносного звучання, що забезпечує стилістичну манеру довершеності та краси: “О драгий покой! Ты дражайший мнѣ всякихъ вещей” (Пѣсня, склад., 1761р., с. 131).

Старослов'янське словосполучення “*драгий покой*” вжите у значенні мир, спокій, не лише конкретної особи, а відтворює значення вселюдського задоволення та спокою. Первинно дана лексема мала протилежне значення: “*йти на покой*” – померти, “*упокоиться душа*” – знайде заспокоєння після смерті. Така співжизиваність двох протилежних значень в одній лексемі “*покой*” – мир, життя та “*покой*” – смерть є певним моментом християнського виховання, якому притаманна терпимість смерті та сприйняття її, як даності, що служить переходом від одного життя до іншого. У Сковороди дана старослов'янська лексема вживається на позначення спокійного мирного життя:

“...ты (*покой*) дражайший мнѣ всякихъ вещей (Пісня, с. 131);

або “*Купецъ покоя сладка Бога просит, когда по морю его вихор бросит...*” (Oda Horatiana, с.153).

В обох випадках іменник “*покой*” поєднується з прикметниками-означеннями, що виконують роль епітетів – “*драгий*” (неповноголосна форма) та “*сладка*” (коротка неповноголосна старослов'янська форма прикметника ч. р.). Така стилістична форма зміщує значення лексеми від нейтральної до стилістично маркованої. Вона набуває пафосного звучання та символічного змісту. Паралельно автором використані дві форми прикметника – звичайний та вищий ступінь порівняння “*драгий*” – “*дражайший*” на означення іменника “*покой*”. Правило нагромадження, повторення елементів, що було притаманне бароковій поезії⁶, проникає і у творчість Сковороди, однак, тут цей принцип має значення не структурного елемента, а утворює стилістичну фігуру – рефрен, з метою увиразнити та звернути особливу увагу читача на зміст твору. Такий спосіб повторів перегукується з молитвою, де повтори слів є певними заклинаннями, звертаннями і містять глибокий символічний зміст.

Досить часто зустрічаються фразеологічні структури, що мають старослов'янське походження, але під впливом народної мови отримали вигляд розмовних приказок: *Древо от плодов познается*(I, с.72); *Изрядніе дѣла зачинают, но худо кончают*(I, с.73); *Доброе намерение и конец всякому дѣлу есть печать*(I, с.73); *Вѣтъ одного отца, но дѣти не однѣ* (I, с.152). Нерідко Г. Сковорода зберігає церковнослов'янські фразеологічні вирази, як символічний елемент та зв'язок з вищим світом: *Но не осквернися их ум и совѣсть*(I, с. 69); *но лев и ныне львом и во вѣки вѣков*(I, с.110).

На зразок відомих у релігійній літературі фразеологічних виразів Г. Сковорода творить власні авторські, наприклад: *Сія одна ваша дурость есть плодовая мать и других дурачеств* (I, с.96); *Лучше у одного разумного и добродушного быть в любви и почтении, нежели у тысяч дураков* (I, с.88); *Отческое наказание заключает в горести своей сладость* (I, с.67); *Басня тогда бывает скверная..., когда в подлой своей шелухе не заключает зерно истины, похоже на орех свищ* (I, с.68). Основним моментом у таких і подібних їм авторських виразах є виховання та християнські настанови. Лексичні елементи у даних прикладах переважають розмовні, однак обов'язковими є включення старослов'янських елементів, що формують стержень ідейного та стилістичного наповнення змісту. Г. Сковорода використовує абстрактні іменники на **-ость**, **-ніе**: *дурость, сладость, важность, востаніе, почтеніе, блистаніе, награжденіе*; зберігає правильні форми флексій Р. в. однини ч. р. **-аго**: *разумнаго, добродушнаго, всемірнаго, прекраснѣйшаго, смертнаго, всястрящаго*.

Широко використовує Г. Сковорода українську народну та російську народну лексику. Показовими є ті моменти, коли автор уміло комбінує лексику різного походження: поряд зі старослов'янськими книжними елементами виступає розмовна лексика: *Кто на погоды или на урожаи сердится, тот против самага Бога, всястрящаго, гордится* (I, с. 85). Просторіччя *сердится* природно уживається з церковнослов'янським словосполученням "*самага Бога всястрящаго*".

Системність та правило використання старослов'янської лексики у творах Г. Сковорода визначається темою самого твору. Так у складі віршів та байок на побутові теми переважає лексика українського або російського походження – це просторіччя, загальноновживана лексика, приказки і прислів'я. Старослов'янізмів тут менше, однак вони виконують роль смислового доповнення або емоційного забарвлення – *невідімое, но пресвѣтлѣйшее око Божіе* (I, с.103); *тѣлесныи дарованія* (I, с. 106); *великоленное одѣяніе* (I, с. 74).

Спосіб використання книжної лексики є формою вдосконалення стильової манери письма, прагнення автора до самовираження. XVIII ст. в історії становлення української мови позначене принциповою індивідуалізацією, кожний автор прагнув створити власну систему мови, і, таким чином, надати їй право бути єдино вірним варіантом. Барокова мовна традиція, що побутувала до

тепер, штучним способом накопичувала словниковий фонд української мови, куди входили різні за походженням лексичні одиниці. Натомість для Г. Сковороди основними засадами побудови образів є точний відбір лексичних одиниць, семантика яких глибинно відображає потрібний зміст.

Будучи високоосвіченою особистістю, вдумливим філософом та заповзятливим християнином, Сковорода витворює абсолютно новий, індивідуальний стиль письма й авторську картину світу, де гармонійно поєднуються лексеми іншомовного походження, здебільшого терміни (“винтовая лесница” (I, с.78); “похвала астрономам” (I, с.149); “скважина” (I, с.89); “искуснейший юриста и самой острой арифметик и алгебрик” (I, с.80); народно-розмовна лексика і фразеологія, а також старослов’янськи. Останні домінують у словнику Сковороди. Використання таких лексичних одиниць є можливістю відтворити глибинний зміст художнього слова, яким користувався автор.

Г.Сковорода черпає більшість своїх тем з біблійних оповідей, тому зберігає сакральні мовні елементи як символічні структурні коди, які на думку Д. Чижевського, виявляються в постійному звороті від ідеального, абстрактного, загального... до конкретного – життя, природи, мистецтва, релігії, традиції”⁷, яка закладена у старослов’янській лексиці.

Складно не погодитися з поглядами В.М. Русанівського про те, що “мова Сковороди покликана репрезентувати собою єдину східнослов’янську літературну мову”⁸. Мова Г. Сковороди – це не пряме наслідування староукраїнської мовної традиції, а якісно нове явище. Поет гармонізує всі відомі йому мовні елементи в єдине ціле, репрезентує такий тип художнього слова, де невід’ємною і обов’язковою складовою є церковнослов’янська основа як засіб спілкування з Богом та спосіб безпосереднього впливу й виховання читача.

¹Ставицька Л. О. Естетика слова в художній літературі 20 -30 рр. ХХст. – К., 2000. – С.20; ²Бродская В. Б., Цаленчук С. О. История русского литературного языка. Часть I. – Львов, 1957. – С.7; ³Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. – М.-Л.,1941. – С.90; ⁴Заболотна Н. В. Розвиток синонімії в українській мові др. п. ХУІІ – п. п. ХУІІІ ст. (на матеріалі староукраїнської поезії, прози та драматургії). Автореф. дисертації. – К., 2005. – С. 14; ⁵Калашник В. С. Особливості слововживання в поетичній мові. – Харків, 1993. – С.3 ⁶Літературне бароко

на Україні // Д. Чижевський. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994 – С. 245; ⁷Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. – Харків, 2004 – С. 46; ⁸Русанівський В. М. Історія української літературної мови. К., 2002. – С. 131.

Список використаних джерел

Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: В 2-х т. – К., 1973.

Дуброва Г.І., асп.

ДАЛЕКТНА ОМОНІМІЯ ПОЛЬСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ (на матеріалі пам'яток XVII ст. та південно-західних говорів)

У статті проведено зіставний аналіз омонімічних лексем, які фіксуються в пам'ятках XVII ст. і сучасних українських діалектах

The article is devoted to the comparative analysis of homonyms in works of the XVIIth century and modern Ukrainian dialects

У південно-західних говорах української мови функціонує досить велика група слів польського походження, які з часом втратили давню семантику й утворили омонімічні ряди, до яких входили питомі українські лексеми і запозичення з інших мов.

Омонімію як лексичне явище досліджували Ш. Баллі¹, О. Смирницький², В. Виноградов³, С. Ульман⁴, Л. Булаховський⁵, О. Ахманова⁶, І. Тишлер⁷, Л. Малаховський⁸ та ін. Серед цих дослідників немає одностайності у визначенні омонімів, наприклад, О. Смирницький вважає омонімами “тотожність звучання зовнішньої звукової форми слів”⁹, М. Шанський – слова, які характеризуються фонетичною і графічною тотожністю¹⁰.

Ш. Баллі, О. Смирницький, О. Данилов та інші дослідники розглядали омонімію в ширшому сенсі, тобто як “однакову вимову нетотожних однойменних значимих мовних одиниць будь-якого характеру (однакових або різних за походженням і написанням, які збігаються за вимовою в усіх або не в усіх формах): мінімум двох префіксів, коренів, суфіксів, закінчень, слів або слівосформ, фразеологічних зворотів, вільних або синтаксично зв'язаних словосполучень”¹¹.

Більш вузьке розуміння омонімів подане в працях О. Ахманової, тобто омоніми – це “кілька слів, які складаються з